

Rövid szófejtések – öt ismeretlen származásúnak tartott szavunk eredete

Antal M. Gergely

Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszék, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

The digitalized version of UEW, Uralonet, is a useful tool both as a database and as a search engine when it comes to finding new Hungarian or other Uralic etymologies, and as such, it has been used in my previous etymological research. In this paper, I present four dialectal or obsolete Hungarian words and one commonly used one that were all classified as of unknown or uncertain origin before, now showing their potential Uralic cognates with the help of Uralonet. The root of the dialectal word *gyóta* ‘forest; grazing area in a forest’ seems to be cognate with words listed under U **jotka* ‘Zwischenraum, Mitte’ (№ 193). The root of the obsolete word *hatak* ‘stomach, belly’ is very likely to be explainable from U **koks* (? **kops*) ‘intestine; any cavernous inner organ’ (based on № 1327), alongside Mordvinic, Mansi, and Selkup cognates. The obsolete word *héla* ‘Bromus; weedy area’ can be related to cognates of FW **kalke* ‘Haar; Halm, Achel’ (№ 1265), though phonologically this etymology is still a bit uncertain. The verb stem *hever-* and its newly suggested Ob-Ugric cognates could be questionably part of the word family under U? **kšrja-* ‘to be washed upon shore, to land; to drift, to float on water’ (based on № 361). The root of dialectal *szilke* ‘jar with a wide mouth’ and Mansi *суля* ‘бутылка’ seems to probably go back to U **šulz* ‘pot, trough’ (based on UEW № 982), with inexplicable derivation for the Hungarian word.

Keywords: etymology, unknown origin, uncertainty, cognates, research tool, Uralic languages, Hungarian

Kulcsszavak: etimológia, ismeretlen eredet, bizonytalanság, leánynyelvi megfelelők, kutatási eszköz, uráli nyelvek, magyar

1. Informatika az etimológiai kutatásban: az Uralonet nyújtotta lehetőségek ismeretlen eredetű szavak esetleges uráli kapcsolatainak feltárásában

Jelen írásomban folytatom a két évvel ezelőtt Rédei Károly emlékére megkezdett cikksorozatomat.¹ A potenciális uráli etimológiák megtalálásában egy kutatómódszertani újítást kezdtem alkalmazni sok évvel ezelőtt, amelyet a korábban megjelent etimológiai tárgyú írásaimban is használtam. Eddig azonban magát a folyamatot nem mutattam még be, így az alábbiakban, az újabb etimológiák ismertetése előtt kitérek a kutatás módszertani hátterére is.²

Az Uralonet régóta elérhető már az interneten, és bár maga a program nem mentes a hibáktól, rendkívül jól használható, és vannak kiaknázandó tulajdonságai. Üdvözlendő az a fejlesztés is, hogy a magyar szóalakokat összekapcsolták az azóta interneten megjelent Új magyar etimológiai szótár (ÚESz.) szócikkeivel. Eddig sokszor használtuk az Uralonetet az oktatásban, amikor ismert etimológiákat kerestünk például egyetemi hallgatókkal a finnugrisztika kurzus keretein belül. A magyar nyelv szókészletének mintegy 5–6%-a ismeretlen eredetű (Zaicz 2006: 11), és például az elhomályosult képzések miatt sok esetben az ősi tövek nem voltak megfejthetők. Emellett még a 20. században sem álltak rendelkezésre széles körben adatbázisok, szótárak nemcsak a rokon nyelvek, hanem a kontaktusnyelvek esetében sem a kutatók számára. Azonban éppen a keresőmotor teszi lehetővé, hogy megfelelő háttérismeretek birtokában ezen ismeretlen vagy bizonytalan eredetű magyar szavakhoz vagy szótövekhez lehetséges uráli megfelelőket keressünk – olyan magyar szavakhoz tehát, amelyek nem szerepelnek az UEW anyagában.

Az Uralonet keresőfelületének segítségével egy magyar szóalak hangtani jellemzői alapján néhány kattintással kereshetővé válik az adatbázis: ha tudjuk, hogy mely szó eleji vagy szó belseji hang milyen uráli (finn-ugor) vagy ugor kori előzményre megy vissza, akkor a feltehető előzmény alapján kikereshetők a rekonstruktumok, amelyek a potenciális rokon nyelvi megfelelőket tartalmazzák. Például az alábbiakban bemutatott *hatak* szó esetében kiindulhatunk a szó eleji *h-* < **k-* megfelelésből – ez azonban túl sok találatot eredményez, és lassítja a folyamatot. A szó belseji *-t-* hangról viszont tudjuk, hogy az vagy **-tt-*, **-tk-* vagy **-kt-* előzménnyel rendelkezik.

¹ Egyúttal köszönettel tartozom Várnai Zsuzsának, aki a módszer újszerűségére fölhívta a figyelmemet.

² Hálásan köszönöm továbbá lektoraim építő meglátásait, javaslatait, amelyek javításra, felülbírálásra és további kutatómunkára ösztönöztek.

A kétféle lehetőség két külön keresést igényel (a keresőmotor még némi fejlesztésre szorul), viszont mindkét esetben csak a **k-* kezdetűeket kell figyelembe venni kilistázott rekonstruktumok közül. A megfelelő hangalak mellett pedig az ide illő jelentést kell továbbá kikeresnünk – ha van ilyen.

Fordított esetben megpróbálhatunk rákeresni a jelentésre vagy jelentéscsoportra is, ezek a találatok is segítségül szolgálhatnak a kérdéses etimológia kikövetkeztetésében. Az eljárás természetesen bármelyik uráli nyelv szavaira használható, ha ismerjük a megfeleltetéshez szükséges hangtani tendenciákat. Ebből a szempontból az Uralonet egy rendkívül hasznos adatbázisnak tekinthető, még akkor is, ha egyes rekonstruktumok már nem feltétlenül fogadhatók el minden tekintetben.

A kutatás ezzel az informatika által nyújtott segítséggel nagymértékben fölgyorsítható, megkönnyíthető – így sikerült több tucat ismeretlen eredetű magyar szó lehetséges uráli kapcsolatait áttekintennem, és ezekből már néhányat rövidebb-hosszabb közleményekben meg is jelentettem (pl. Antal M. 2018, 2022, 2023). E cikkben öt ilyen „találatot” mutatok be, ám terveim szerint a jövőben még számos további, hasonló etimológiát fogok a tudományos közönséggel megismertetni.

2. *Gyóta* ~ *jóta* 'erdő; erdei legelő'

Gyóta szavunk csak nyelvjárásokban fordul elő 'erdei legelő' jelentésben. A szó ismeretlen eredetű, a korábbi 'erdő' jelentésében elavult. 1211-től szerepel az írásos emlékekben (? *Iouta*), de a kétféle jelentés nehezen kronologizálható (TESz. 1: 1133; EWUng. 498; ÚESz.). Szerepel még 'legelő' és 'liget' jelentésben is (ez utóbbi főleg Baranyából, az Ormánságból, NMTsz. 332). Egyéb alakjai: *gy^oóta* 'legelő' (Sümeg, ÚMTsz. 2: 756); *gyolta* (Zala), *jóta* (Oklsz. 321), illetve a *kitészi gy^oótáro* 'közszemlére tesz valamit' kifejezésben is megtalálható (ÚMTsz. 2: 756). A *gyolta* alak *-l-* eleme másodlagos, inetimologikus.

Az Uralonetet böngészve a **j-* kezdetű, **-tk-* hangkapcsolatot tartalmazó U **jotka* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek' (UEW № 193; vö. SSA 1: 242) rekonstruktumra bukkanunk, amelynek finn, mordvin, manysi és szamojéd megfelelői vannak. A jelentések a 'köz, közép' fogalomkörhöz kapcsolódnak; a finnben a 'köz' jelentésből 'összekötő (át-hidaló) fa' jelentés alakult ki (*jotka* 'Querholz; keresztgerenda', *jutko* 'vorderstes Querholz am Schlitten; szán keresztléce').³ A szamojéd alapalak **jotä* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek' (Janhunen 1977: 47).

³ A finn szó 'jukko; rakás' jelentése a *jukko* szóval való kontaminációból is származhat (SSA 1: 242).

Bár a magyar szó megvan *j-* kezdetű alakban is (*jóta*), a magyar *gy-* < **j-* változás szabályos, de szórványos tendencia (vö. *gyalog* < FU **jalka*, UEW № 160); ugyanígy a szóközépi *-t-* < **-tk-* változás is (vö. *út* < U **utka*, UEW № 1096). Az első szótag hosszú magánhangzója arra utalhat, hogy a szótó eredetileg a pótlónyúlásnak köszönhetően **gyót* lehetett, ehhez társult egy szóvégi *-a* elem, amely talán egy rögzült Px3 (tkp. egy 'köze, közepe' jelentésű alak megszilárdulása).⁴

Mind az 'erdő, liget', mind az 'erdei legelő, legelő' jelentés úgy kapcsolható össze a 'köz' jelentéssel, hogy ezek a tájban vagy a térben egy elkülönülő, közbülső területet jelölnek. Az erdei legelő az erdő által körülvett, köztes tér, ebből érintkezésen alapuló rész-egész viszonyt kifejező metonimikus névátvitellel jött létre az 'erdő' jelentést. A manysi szavak 'közép' jelentése alapján az ugor korra nem tehető föl az 'erdő' jelentés. A *kitěszi gy'ótáro* 'közszemlére tesz valamit' még őrzi a *gyóta* eredetibb, 'köz, közép' jelentését, így az ugor korra 'közép; köz, közbülső tér' jelentést rekonstruálnék.⁵

A fenti érvelés alapján tehát a *gyóta* nyelvjárási szó valószínűleg az uráli kori örökség részét képezi.

U **jotka* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek'

> FP **jotka* 'köz (térbeli és időbeli)'

> finn *jotka* 'tvärså mellan ställningar utanför hus och väggen; Querholz, Querstock zwischen einem Gerüst und der Wand; keresztgereda, a szán keresztléce', *jutko* 'vorderstes Querholz am Schlitten; legelső keresztléc a szánon'

> erza *jutko* 'Zwischenraum; Zwischenzeit; Muße; (tér)köz; középido; szabadido'

> moksa *jutka* 'Zwischenraum; Zwischenzeit; Muße'

> Ug **jotta* 'közép; köz, közbülső tér'

> manysi *jät* ~ *jat* 'Mitte; közép'

> magyar *gyóta* 'erdő; erdei legelő, legelő; liget' ~ *gyolta*, *jóta* stb.

> PS **jotü* 'Zwischenraum, Mitte; köz, közepe valaminek'

> enyec *jore* ~ *jode* 'Mitte; közép', *jorene* ~ *jodene* 'mitten drin; középen'

⁴ Másik lehetőségként megemlíteném, hogy az *-a* lehet kicsinyítő képző, amely így eredetileg 'kis köz' jelentést hozhatott létre, ez azonban kevésbé tűnik valószínűnek.

⁵ A magyar és a manysi nyelv közti időbeli távolság bőven ad lehetőséget a jelentésváltozások lezajlására, hiszen köztudottan nagyjából 2500-3000 éves elkülönülést kell figyelembe venni (vagy éppen áthidalni, vö. Honti 1997: 26).

> nganaszan *jute-* 'Mitte; közép', *jutene* 'zwischen; között', *juteda* 'von der Mitte her; közepétől'

> szölkup *kota* ~ *kotä* 'Zwischenraum, Straße; Zwischenzeit; köz, utca; középidő', *qot* ~ *kot* 'väli; Zwischenraum; köz'

> kamassz *žäde* ~ *žęde* ~ *zude* ~ *žöde* ~ *röde* 'Zwischenraum, Mitte; zwischen, inmitten; köz, közepe valaminek; között'

3. *Hatak* 'has, gyomor'

A 15. század elejétől datálható, ismeretlen eredetű, nyelvjárási *hatak* szavunk jelentése 'has, gyomor', továbbá másodlagosan kialakult a 'kiütés, pörsenés; kelés' jelentése is (19. századból). A 17. századtól adatolható a képzett *hatakos* alak 'hasas (edény, hordó)' jelentésben (ÚESz.). Hasan Eren 1944-ben vetette föl, hogy az általa *hatek* ~ *hatak* ~ *haték* alakban megjelölt szó esetleg összefügg az oszmán török (mára kihalt) *qatiq* szóval, amelynek alapszava a török *qat* 'der Kropf, Magen (bei den Vögeln); begy, (madár)gyomor'; a török és a magyar szó hangtani egyeztetését a *homok* < *qumaq* alakhoz hasonlítja (Eren 1944: 58). A TESz. nem cáfolja ezt a magyarázatot (TESz. 2: 72–73), az EWUng. (537) és az ÚESz. szerkesztői viszont nem tartják valószínűnek a török származtatást. Ezt magam is megerősíthetem: a szóvégi *-k* elemet Hasan Eren a *fazék* szóban megtalálható *-ék* képzővel (vagyis képzőbokkal) veti egybe (Hasan Eren ezen megállapítása helytálló, vö. Sárosi 2003: 145), viszont magyarázata alapján úgy tűnik, a *qatiq* szó *-q* képzője már az oszmán önálló életében jelentkezett, ez pedig mindenképpen kizárja a korai ótörök eredetet. Az oszmán kori átvétel lehetőségét pedig a szó török hódoltság előtti megléte is cáfolja. A *hatek* ~ *haték* 'Innerei, Bauch; gyomor' (RMG. 309) mellett továbbá ismert *hatag* 'börkiütés, pörsenések (kül. a háton)' és *hatagos* 'kiütéses' (Székelyföld, MTsz. 820) alakja is.

Az Uraloneten keresgélve azonban ennél sokkal kézenfekvőbb lehetőségnek tartom, hogy a magyar szó a finnségi és permi megfelelőekkel rendelkező finn-permi **koks* 'Bauch; has' alapnyelvi szóval függ össze (UEW № 1327).⁶ Az SSA szerkesztői szerint a távolabbi rokon nyelvek idetartozása bizonytalan, illetve felsorolják a karél *kohtu* 'kohtu; vatsa; méh; has', lüd *kohtuiine* 'raskas; terhes', vepsze *koht* 'vatsa; has' és dél-észti *köht* 'vatsa; has', valamint észti *kohus* ~ *kötus* 'häpy; szeméremtest' szavakat (SSA 1: 383). Az EESR szerint a tó finnségi, és említi még a vót *kõhuz* 'vöökoht, talje; derék, öv', valamint az olonyeci karél *kohtu*

⁶ Az északi számi *goatto -t- ~ goatto -d-* 'womb, uterus; méh' szó finn jövevény-szó, vö. még SSA 1: 383.

'rasedus; suur kõht; terhesség; nagy has' szavakat.⁷ A permi szavak nem szerepelnek a КЭСКЯ anyagában, ám Csúcs (2005: 343) a finn-permi etimológiát erősíti meg (< őspermi **kõt* 'Bauch').

A magyar szó eleji *h-* hangot veláris vokális követi, a szó belseji *-t-* pedig visszavezethető a finnugor **-kt-* hangkapcsolatra vö. *két* < U **käkte* (UEW № 227), így az egyeztetésnek hangtani akadályai nincsenek. Talán összefügg a magyar szóval az obi-ugor nyelvek közül a manysi (szoszvai) *хõхтум* 'голодный; очень засохший; éhes; nagyon kiszáradt' (СМРРМ 150), (kondai) *хохтам* 'голодный; éhes' (МаРyС 142) szócsalád. A manysi *-хт-* hangkapcsolat visszavezethető a **-kt-* hangkapcsolatra, vö. szoszvai, kondai *joхт-* < Ug **juktз-* 'kommen; jön' (UEW № 1762), szoszvai *тохәт* ~ kondai *тохт* < U **tuktз* 'Querholz, Querleiste (im Boote); keresztfa, keresztléc a csónakban' (UEW № 1072). A fiktív szótőhöz *-m* képző járulhatott, amely így a *хõхтум* alakkal együtt létrehozhatta egy eredetibb 'gyomor' jelentésű szóból a hozzá szorosán kapcsolódó 'éhes' jelentést. A manysi szó idetartozását a fiktív *tõ* és az adatokból hiányzó 'gyomor' jelentés némileg kérdésessé teszi.⁸

Az UEW szerkesztői nem tartják elfogadhatónak a Setälä által fölvetett mordvin (erza) *kuvt'ol*,⁹ (moksa) *kuftäl* 'Schote; hüvely' szavak összefüggését az ide vonatkozó finn *kohtu* 'anyaméh' szóval, ezek azonban hangtanilag szabályosan egyeztethetők az eddig sorolt rokon nyelvi szavakkal. További, talán ide sorolható rokon nyelvi megfelelő lehet a szölkup *qopta* 'hüvely, tok' (a szó forrása Hajdú 1982: 167), amelynek szókezdő hangja nem, csupán a szó belseji *-pt-* hangkapcsolata okoz problémát az egyeztetésnél. A szölkup *-pt-* ugyanis az UEW alapján ugyancsak **-pt-* hangkapcsolatra vezethető vissza szabályosan, melynek összesen két példája az *opt* < U **apte* 'Haar; haj, szőr' (UEW № 23), és a *qopt* < U? **kopta* '(gegenüber liegende) Stelle, (gegenüber liegender) Platz; (szemközti) hely, terület' (UEW № 357). Viszont az uráli alapnyelvre rekonstruált **-kt-* hangkap-

⁷ <https://arhiiv.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=k%C3%B5ht&F=M&C06=et> [letöltés: 2024.06.22.]

⁸ Elvetném továbbá a fosztóképzős alakot, mivel a manysiban a fosztóképző *-tVl* (vö. Honti 2019: 399).

⁹ Ld. irodalmi erza *кувѣл* 'стручок (напр. гороха, фасоли); hüvely (pl. borsóé, babé)' (ЭРВ 308), irodalmi moksa *куфтол* 'стручок; hüvely' (РМЭС 467).

csolat folytatása a szölkupban lehet *-kt-* ~ *-qt-*, *-t-*, *-tt-* vagy *-d-* is.¹⁰ Mivel azonban e két mássalhangzó-kapcsolat (**-kt-*, **-pt-*) kevés olyan rekonstrukumban fordul elő, amelynek van szölkup megfelelője, megkockázatom, hogy ritka **-kt-* > *-pt-* változással van dolgunk, amely a szókezdő **k-* (*q-*) miatt elhasonulásképpen jöhetett létre. Ennek korát azonban más szamojéd adat híján nem tudnám pontosan megállapítani, így azt feltételezem, hogy a szölkupban zajlott le a változás. A többi rokon nyelvben – beleértve a magyart – mind a **-pt-*, mind a **-kt-* előzmény elképzelhető, bár a finnnségi és a manysi adatok egyértelműen a **-kt-* változatot támasztják alá.

A szamojéd adattal kiegészítve az immár uráli alapnyelvi jelentést némileg módosítani kellene a rekonstrukciót: a 'has' szűkebb jelentést kibővíteném, és így az alapnyelvi jelentés 'belső; üreges belső szerv: gyomor, méh, hüvely, szív stb.' lehetne, amely teret enged a szélesebb jelentésváltozatoknak. Úgy vélem, a szölkupban a 'hüvely' mint szerv lehetett az eredetibb jelentés,¹¹ amely metaforikus jelentésváltozás következményeként jelölhet tárgyakat (és így alakult ki a 'tok' is). A magyar szótót tehát nem ismeretlen eredetűnek, hanem magyar képzővel ellátott uráli kori örökségnek tekinteném, és vele rokon talán a manysi és szölkup, és minden bizonnyal a finnnségi és a permi szavak töve is.

U **koks3* (? **kopt3*) 'belsőség; üreges belső szerv: gyomor, méh, hüvely, szív stb.'

> FP **koks3* 'üreges belső szerv: gyomor, méh, hüvely, szív stb.'

> közfinn **koku* 'gyomor > has; méh'

> finn *kohtu* 'Mutterleib, Gebärmutter; anyaméh; öl'

> karél *kohtu* 'kohtu; vatsa; méh; has', *kohtu* 'rasedus; suur kõht; terhesség; nagy has'

> lúd *kohtuine* 'raskas; nehéz'

> vepsze *koht* 'vatsa; has'

> vót *kõhuz* 'võõkoht, talje; derék, õv'

> délészti *kõht* 'vatsa; has'

> észti *kõht* 'Bauch, Magen', *kohus* ~ *kõtus* 'häpy; szeméremtest'

¹⁰ Összesen öt uráli rekonstrukciót alapján: *mekte* < U **mäkte* 'Rasenhügel, Hügel; gyepes domb, domb' (UEW № 525); *pakta-* < U **pukta-* 'hüpfen, laufen; ugrál, fut' (UEW № 810); *tuekta-* < U **sokta* 'umrühren, mischen; megkever, összekever' (UEW № 904); *täte* < U **tukt3* 'Querholz, Querleiste (im Boote); keresztfá, keresztléc a csónakban' (UEW № 1072); *sede* ~ *sitte* < U **käktä* 'Zwei; kettő' (UEW № 227).

¹¹ Vö. magyar *hüvely* (ÜESz.).

- >> erza *kuv’ol* ’Schote; hüvely’¹²
 >> moksa *kuf’âl* ’Schote; hüvely’
 > **őspermi *kôt ’gyomor > has; szív’**
 > udmurt *kēt* ’Bauch, Magen; Herz; has, gyomor; szív’, *kēt, kôt* ’Bauch, das Innere des Menschen, Herz, Busen (als Sitz der Empfindung); has, emberi belsőség, szív, kebel (az érzések helye)’, *keto, K kôto* ’schwanger; terhes’
 > zürjén *kot* : *kot-ku* ’брюшина; hashártya’, *kot-ku ū* ’низ живота; alhas’
 > permják *keta* ’trächtig (v. Kühen); vemhes (tehén)’
 > **Ug *koktš ’gyomor’**
 > magyar *hatak, hatek* ’has, gyomor’, *hatak* ’kiütés, pörsenés; kelés’, *hatakos* ’hasas (edény, hordó)’, *hatag* ’bőrkiütés, pörsenések (kül. a háton)’, *hatagos* ’kiütéses, keléses (bőr, test)’
 > ? manysi (szoszvai) *хōхтум* ’голодный; очень засохший; éhes; nagyon kiszáradt’, (kondai) *хохтэм* ’голодный; éhes’
 > ? **PS *kaktâ ~ *koptâ ’hüvely’**
 > ? szölkup *qopta* ’hüvely, tok’

4. Héla ’vadzab; gyomnövényes terület; üres kalász stb.’

A ma már archaikusnak számító *héla* szavunk szintén ismeretlen eredetű, 1567-ben bukkan föl először *hólye* [*hőlye*] alakban, és eredetileg valamiféle gyomnövényt jelenthetett (pl. ’vadzab’); később kialakult a ’gyomnövényekkel, gazzal benőtt földterület, mezsgye’, ’üres kalász’, ’gabonarozsnok’ és ’a magvak borítóhártyája’ jelentése is (ÚESz.).¹³ A TESz. szerkesztői korábban a *léha* szó hangátvetéssel keletkezett származékának tartották (TESz. 2: 87), az EWUng. szerkesztői azonban ezt elvetették (544). Vas megyéből adathozható még *hiéla* ’harmattartó széltippan = nagy széltippan’ (ÚMTsz. 2: 914). A nagy etimológiai szótárak által idevont *héjafű*, *hője fű* stb. alakok viszont a latin *Hieracium* ’hőlgymál’ (< görög *hiérax*

¹² A dupla nyíl azt jelöli, amikor nem rekonstruálok köztes alapalakot, jelen esetben ösmordvint. Máshol, ahol egy-egy ágon belül csak egy nyelvből van adat, például finn, számi és mari, ott nem minden esetben adtam meg köztes alakokat.

¹³ A *héj*, *hiu*, *haj* szavakkal való rokonítást a *-la* elem kérdésessége miatt elvetném, továbbá a *héla* jelentése túl specifikus a ’kéreg’, ’üresség’, ’fejet borító szőr’ jelentésű szavakhoz képest. A 19. századtól adathozható *kaláha* szóval egyrészt a szó eleji *k-*, másrészt a kései felbukkanás és a lehetséges szláv eredet miatt (vö. TESz. 2: 315–316; EWUng. 665; ÚESz.) nem látom indokoltnak az összekapcsolást.

'héja, sólyom') tudatos fordításai lehetnek (vö. Vörös 2008: 206) – véleményem szerint ezek nem tartoznak ide.

A szó lehetséges finnugor megfelelőit a FW **kalke* 'Haar; Halm, Achel; szőr; fűszál, toklász' (UEW № 1265) rekonstruktum alatt találjuk (az Uraloneten a „2.1. Növény” fogalomkörből; ld. még SSA 1: 286). A finn *kalki* 'Halm, Haar; fűszál, hajszał', északi számi *guol'gâ* 'hair (but not the hair on the head of human beings), coat covering of hair; szőr, szőrkabát' vagy az erza *kalgo* 'Achel, Schäbe (vom Flachs od. Hanf); toklász, len vagy kender fás darabkái' szavak jelentésük és hangalakjuk alapján is egyeztethetőnek tűnnek a magyar *héla* szóval.

A szókezdő pozícióban jelentkező *h-* csak veláris vokális előtt jöhet létre, ám hasonló kezdetű, uráli korból megőrződött szavakat szintén találunk, vö. pl. *hölgy, hős, hernyó, here* stb. Az *é* így eredetileg mély hangrendű lehetett, vö. pl. *hěj* < FU **koja* 'Rinde, Schale; kéreg, héj' (UEW № 328); *hív* < Ug ?U **kanz-* ~ **kajz-* 'rufen; hív' (UEW № 240) stb. (ld. még a 6. fejezetet). Az *-ő* hangot tartalmazó változat feltehetően későbbi fejlemény, bár valószínűleg ezt jegyezték le korábban.¹⁴ A szó belsejében az ősi **-k-* az **-lk-* hangkapcsolatban sem maradt meg, pl. *gyalog* < FU **jalka* 'Fuß, Bein; lábfej, lábszár' (UEW № 160); *csillag* < FU **éðlkz-* 'glänzen, schimmern; fénylik, csillog' (UEW № 84); *halad* < U **kulke-* 'sich bewegen, gehen (zu Lande und zu Wasser); mozog, megy (földön, vízén)' (UEW № 387) stb. A szóvégi *-a* eredetére vö. a *csíra* szó esetét, amely szintén a növények fogalmköréhez kapcsolódik, és amelynek *-a* végződése kicsinyítő képző vagy elhomályosult személyragos alak is lehet (Antal M. – Czéntnár – Németh 2022: 41–42).

A szemantikai összefüggéseket tekintve egyrészt a mordvin szavak 'toklász (a fűfélék levált magvas feje)', 'fás darabka' jelentései mutatnak párhuzamot a magyar 'üres kalász' és 'a magvak borítóhártyája' jelentéssel, másrészt a 'vadzab ~ gabonarozsnok' jelentés kapcsolódik a 'fűszál' jelentéshez (a vadzab tkp. pázsitfűféle, ld. Antal M. – Czéntnár – Németh 2022: 58). Mivel a magyar szócsaládból hiányzik a 'szőr' jelentés (amely finn-permi fejlemény lehet, de közelebbről csak a finnben és a számiban mutatható ki), ezért a finnugor korra 'fűszál; toklász, pelyva' jelentést következtetnék ki. Mivel obi-ugor megfelelőről nincs tudomásom, ennél a szócsaládnál az ugor korra nehéz alapalakot rekonstruálni, az ugor kori jelentés viszont mind a 'fűszál', mind a 'toklász, pelyva' jelentést tovább hordozhatta.

¹⁴ Ugyanez figyelhető meg pl. a *kígyó* ~ *kijő* szó alakpárjainál is (itt az eredetibb a palatális hangrendű alak; vö. UEW № 302).

A magyar *héla* szótó családját tehát bizonytalan, talán finnugor kori örökségnek tartanám.

FU **kalke* 'fűszál; toklász, pelyva'

> FP **kalke* 'szőr > fűszál; toklász, pelyva stb.'

> finn *kalki* 'Halm, Haar; fűszál, hajsál'

> számi N *guol'gá* 'hair (but not the hair on the head of human beings), coat covering of hair; szőr, szörkabát', L *kuol'ka* 'Haar (doch nicht Kopfhaar des Menschen); szőr', Ko *kũõñġA* 'altas Haar (z. B. beim Rentier); régi szőr (pl. rénszarvasé)'

> erza *kalgo* 'Achel, Schäbe (vom Flachs od. Hanf); toklász, len vagy kender fás darabkái'

> moksa *kalga* 'Achel, Schäbe (vom Flachs od. Hanf); toklász, len vagy kender fás darabkái'

>> magyar *héla*, *hólye* [*hólye*] 'vadzab; gyomnövényes terület; üres kalász stb.', *hiéla* 'harmattartó széltippan = nagy széltippan'

5. *Hever* 'tétlenül fekszik'

Jelenleg belső keletkezésűnek tartott *hever* igénk – melynek töve ismeretlen eredetű – 1372-től adatolt, régóta meglévő, köznyelvi szavunk, melynek létezett *hevér* (vagyis hosszú második szótagi magánhangzót tartalmazó) alakja is. Etimológiai szótáraink szerint a szóvégi *-r* gyakorító képző; a szó eredeti jelentése 'tétlenül fekszik' lehetett, a *heverő* mint bútor újkori származék (TESz. 2: 105; EWUng. 555; ÚESz.). Munkácsi tévesen a manysi *šāu* 'müässig, faul; tétlen, lusta', *šūwēŋ*, *šāwēnt-*, *šūl-* 'faulenzen, müässig sein; tétlenkedik, lustálkodik', *sawij* 'müässig; tétlen' szavakkal próbálta rokonítani a *hever* igét (Munkácsi 1907: 341). A nyelvjárásokban van 'pihen', 'legeltet' és 'kotlik' jelentése is, amelyek a 'tétlenül fekszik' jelentéshez képest később alakulhattak ki (ÚMTsz. 2: 938).

E szó esetleg kapcsolható az U? **korŋa-* 'von der Strömung od. vom Wind ans Ufer getrieben werden, (ans Ufer) anlegen, landen; vkit / vmit az ár v. szél partra sodor, kiköt (vízparton)' (UEW № 361), bizonytalan besorolású alapszóhoz, melynek számi, nyenyec, nganaszan és szölkup párhuzamai vannak. Ezek összetartozása az UEW szerkesztői szerint a távoli rokonság miatt bizonytalan. Janhunén a szamojéd szavakhoz **kārā-* 'landen; leszáll, megérkezik' ósszamojéd alakot rekonstruált (Janhunén 1977: 54).

Az uráli megfelelőekkel hangtanilag csak akkor egyeztethető a magyar szó, ha mindkét *e* eredetileg veláris volt (ld. fõntebb a 4. fejezetben), így az uráli rekonstrukumban az első vokálist inkább **ŋ* hangként adjuk meg. A DEWOS-ban szereplő, egymással etimológiailag õsszertartozó hanti

xęgortap, *xęgortip* 'Schaukel/качели; hinta' és manysi *qęqquer* 'Schaudel; hinta', *qęqwert-* 'schaukeln; hintázik' (DEWOS 527) szavak további kiegészítői lehetnek az etimológiának, amelyek magánhangzója szintén *e*, és a szókezdő *x-* ~ *q-* alapján ezek is veláris előzményre utalnak. Az ugor szavakban hangátvetés történt, amely már az ugor korra lejátszódhatott: U **korņa* > Ug **kırzņa* > **kırzra-*. Az obi-ugor szavak *-ęg-* ~ *-ęq-* eleme a **-ę-* gyakran előforduló, obi-ugor alapnyelvi fortíciója lehet,¹⁵ ezzel szemben a magyarban gyengülés eredményeként jöhetett létre a *-v-*. A hanti és manysi adatokkal összevetve a magyarban a szóvégi *-r* nem képzőelem, hanem a szótó szerves része. Problémát okoz viszont az, hogy a hantiban és a manysiban az *-r* végződés nem utal igére: mindkét nyelvben *-t* igeképző társul a szó végéhez (a hantiban még egy *-p* névszóképző elem is mutatkozik a 'hinta' jelentésű főnévben). A manysi *qęqquer* alak ezért inkább későbbi elvonás lehet a régebbi *qęqwert-* tőből.

A 'fekszik, elterül' jelentés a 'vízpartra sodródik' → 'kiterül a parton' → 'tétlenül fekszik' → 'hever' változással magyarázható. A dinamikus mozgásból a statikus állapotba való elmozdulás esetleg már meglehetett az ugor korban is, tehát a mai jelentés már a megállapodottságot fejezi ki (aminek előzménye a 'sodródás', és ennek eredménye a 'partra vetettség'). Továbbá a 'sodródik', 'lebeg a víz tetején' jelentésekből fejlődhetett ki az obi-ugor nyelvekben a 'hintázik' jelentés: 'sodródik' → 'hánykolódik' → 'hintázik'. Az ugor alapnyelvre 'sodródik; partra sodródik, kiterül a parton' jelentést rekonstruálnék.¹⁶

A sokféle hangtani és morfológiai változó miatt az uráli szavak összetartozása továbbra is bizonytalan. A magyar *hever* szó ezért feltételesen lehet csak uráli korból megmaradt örökség (a szóvégi *-r* elemmel együtt), melyhez talán kapcsolhatunk obi-ugor megfelelőket is.

U? **kırņa-* 'partra sodródik, kiköt; sodródik, lebeg a víz tetején'

>> számi N *goar* 'gřo- 'climb; go up; mászik, felmegy', L *kår* 'řo- 'klettern; felmászik', Ko, Not *kũårřa-*, Kld *kuårřp-* 'felmászik, felmegy (a hegyre)', T, K *kĩåręe-* 'ans Land gehen, landen; földre száll, leszáll'

¹⁵ Az obi-ugor alapalak rekonstruálására most nem vállalkozunk, de szóbelseji **-ęk-* hangkapcsolatot kellene tartalmaznia.

¹⁶ Itt is ki kell emelnem, hogy a jelentések több ezer év alatt eltérő irányokban változhattak, így nem várható el feltétel nélkül a szemantikailag szorosabb közös mozzanat megléte minden egyes leánnyelvben vagy a nyelvcsalád minden ágában.

- > **Ug?** **kijzɣa* > **kijzra-* 'sodródik; partra sodródik, kiterül a parton'
> ? magyar *hever* ~ *hevér* 'tétlenül fekszik; henyél stb.'
> ? manysi *qenquert-* 'schaukeln; hintázik', *qenquer* 'Schaukel; hinta'
> ? hanti *xengortap*, *xengortip* 'Schaukel/качели; hinta'
- > **PS** **kârâ-* 'landen'
> nyenyec *ɣarâ* 'von der Strömung od. vom Wind ans Ufer getrieben werden; az áramlat vagy a szél partra sodor valamit', *ɣarâ* 'прибиться к земле течением или ветром; az áramlat vagy a szél földre hajt valamit', *ɣar̄mba* 'носиться по волнам до тех пор, пока не выбросит на берег приливом; valamit a hullámok addig sodornak, amíg partra nem teszik'
> nganaszan *kari?e-*, *karajea-* 'anlangen, landen; érkezik, földet ér'
> szölkup *qartj-* 'anlegen (ans Ufer); kiterül (a parton)', *qaretja-* 'landen, anlegen'

6. *Szilke* 'széles szájú öblös cserépedény'

Szilke szavunk szintén nyelvjárási szinten rekedt, 1570-ből való első említése, jelentése 'széles szájú öblös cserépedény'. Más alaki előfordulása: *szélk[e]*, *szélke*. A *-ke* végződésről nem dönthető el, hogy kicsinyítő képző-e, a tő pedig ismeretlen eredetű. A szó a Dunántúlon kívül gyakori, és a nyelvújításkor került az irodalmi nyelvbe (TESz. 3: 754; EWUng. 1433; ÚESz.). Az ÚMTsz. szerint a: *szélke*, *szilke*, *szilke*, *szélke* 'különbféle háztartási célokra haszn., különböző méretű és alakú, de rendszer. oldalán kiöblösödő cserépedény' (ÚMTsz 5: 167). A *szilke* MTsz-ben megadott jelentése: 'különbféle nagyságú és alakú (legtöbbször cserép-) edény (fázék, köcsög, csupor, bögre, csésze, kis lábas)' (MTsz. 2128–2129).¹⁷

Az Uraloneten a „15.4. Tároló” fogalomkörre rákeresve találjuk az U? **sulz* 'Gefäß; edény' rekonstrukcióját (UEW № 982), amelynek észt, udmurt, enyec, nganaszan és szölkup megfelelői különösebb jelentéstani magyarázat nélkül könnyen egyeztethetők a magyar *szilke* szóval. Az észt *sulu* 'Trog, Verschlag im Zimmer für kleinere Tiere; vályú, láda a szobában kisebb állatok számára' nem szerepel az EESR-ben, és Janhunnen rekonstrukciói között sem találjuk a szamojéd szavakat. Az UEW-ben valószínűleg a változatos jelentések miatt tekintik az etimológiát bizonyta-

¹⁷ Az NMTsz. kiemeli még, hogy 'ételek tárolására' alkalmas (NMTsz. 863).

lannak, habár a nyelvcsaládon belüli példákkal támasztják alá a 'kanál' és az 'edény' jelentések összefüggését.

A magyar *sz-* az uráli vagy finnugor **ś-* hangra vezethető vissza, az **-l-* szó belseji helyzetben pedig többnyire megmarad. Egyedül a magánhangzó kérdéses az egyeztetés során: az eredeti *tő* vagy **szél*, vagy **szil* lehetett, és ezek vokálisai egyaránt visszavezethetők az ómagyar veláris **j* hangra (vö. pl. E. Abaffy 2003: 320–321). Az uráli (finnugor) **u* ~ magyar *i* ~ *ē* megfelelésre vö. *szij* ~ *széva* < FU **śuka* 'Rinde, Bast; Fell, Haut; kéreg, háncs; bőr, prém' (UEW № 981). További magyarázatra szorul a *-ke* végződés, ugyanis kicsinyítő képzőt feltételezni egy nagyobb méretű öblös cserépedénynél nem indokolt, hacsak a viszonyítás korábban nem egy még ennél is méretesebb tárolóedényhez, pl. egy hordóhoz vagy dézsához képest történt.

Közelebbi nyelvrokonaink közül a szoszvai manysiban található meg a *сулья* 'бутылка; palack' (CMPPM 113) szó. A szamojéd adatok alapján a szó nem lehet jövevényszó, hanem az itt fölsorolt uráli szavak rokona. A szó belseji palatális *-лб-* lehet szórványos palatalizáció következménye. Az nem teljesen eldönthető, hogy a szóvégi *-я* eredetileg nem palatális **ä* lehetett-e, ugyanis ez is eredményezhette a lágy likvidát. Ha ez utóbbival van dolgunk, akkor a szó eredetileg magas hangrendű lehetett (? **sül'ä*), amely összekapcsolódik a magyar szóalakok ingadozó hangrendjével. Így az ugor korra föltennék egy palatális hangrendű, a veláris hangrendű alakhoz képest későbbi fejleménynek tekinthető alpalakot is: Ug **silz* > **silz*. A közös ugor kori jelentés legegyszerűbben 'tárolóedény' lehetett, hiszen mind a *szilke*, mind a 'palack' jelentésű manysi szó funkcióját tekintve nem étkezésre, hanem valaminek a tárolására szolgál (magvak, liszt, folyadék stb.).

Mindezek megerősíthetik előzetes feltevésemet, miszerint *szilke* szavunk töve az uráli kori örökség része, maga a lexéma pedig magyar képzővel jött létre, a képző eredete és funkciója viszont nem dönthető el egyértelműen.

U **śulz* 'Gefäß, Trog; edény, vályú'

> FP **śulz* 'edény, vályú; láda'

> észt *sulu* 'Trog, Verschlag im Zimmer für kleinere Tiere; vályú, láda a szobában kisebb állatok számára'

> PP **śuljs* 'längliche Schüssel, Mulde'

> udmurt *śuljs* ~ *śulās* 'längliche, runde, kleine Holzmulde in welche man z.B. das Mehl siebt; hosszúkás, kerek, kis favályú (amelybe pl. lisztet szitálnak)', *śulīs* 'längliche Schüssel; hosszúkás tál'

- > Ug **sijl3* > **sil3* 'tárolóedény'
 - > magyar *szélke*, *szélke*, *szilke* 'széles szájú öblös cserépedény'
 - > manysi (szoszvai) *силья* 'бутылка; palack'
- > PS **sulâ* 'vályú' > **szedőkanál**
 - > enyec *súðoka* 'trogähnliches Gefäß; vályúszerű edény'
 - > nganaszan *sil'á?ka* 'Löffel; kanál'
 - > szölkup *solang* ~ *solak* ~ *holak* ~ *holák* ~ *sólang* 'Löffel; kanál'

7. Összefoglalás

Mint azt röviden igyekeztem bemutatni, az Uralonet segítségével változatos módokon kereshetők potenciális rokon nyelvi megfelelők (a hozzánk tartozó alapnyelvi rekonstruktummal egyetemben) ismeretlen eredetű magyar (és más rokon nyelvi) szavakhoz, szótövekhez.

Az itt tárgyalt öt, egy kivétellel főleg ritka vagy kihalt szócsalád, vagyis a *gyóta*, a *hatak*, a *héla*, a *hever* és a *szilke* mindegyikéhez igyekeztem uráli vagy finnugor párhuzamokat fölmutatni, így javaslom ezen szavak, szótövek új besorolását: ismeretlen eredetű helyett uráli (finnugor) kori örökséggel számolhatunk, bár ennek bizonyossága az egyes szavaknál eltérő mértékű. A kutatást pedig szeretnénk folytatni további, hasonlóan ismeretlen vagy bizonytalan etimológiájú magyar szavak vizsgálatával.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Antal M. Gergely (2018), A magyar *őz* szó eredetéről. *Folia Uralica Debrecenien-sia* 25: 3–7.
- Antal M. Gergely (2022), Szófejtések Rédei Károly tiszteletére. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 71–87.
- Antal M. Gergely (2023), Szófejtések. Nyolc magyar szó lehetséges uráli kapcsolatai. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 55–86.
- Antal M. Gergely – Czentrár András – Németh Dániel (2022), Nyelvi és nyelv-járási kölcsönhatások kutatásának lehetőségei és korlátai az etimológiában: a *serke*, *csíra*, *sarjú*, (*gyógy*)*ír* szavak etimológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 7–69.
- Csúcs, Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Bibliotheca Uralica 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- <https://doi.org/10.1515/9783112733257-001>

- EESR = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (koos. ja toim.) (2012), Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. <https://doi.org/10.54013/kk666a1>
- Eren, Hasan (1944), *Hatek*. Magyar Nyelv 40: 58.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.2307/415904>
- Hajdú Péter (1982), Chrestomathia Samoiedica. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1997), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- Honti László (2019), Ősi esetragok „rejtőzködő” ugor képviselői. Magyar Nyelv 115/4: 385–407. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2019.4.385>
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz: gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.3176/lu.1979.4.15>
- MTsz. = Szinnye József (szerk.) (1893–1896), Magyar tájszótár 1. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1907), Das anlautende *h* im Ungarischen. Keleti Szemle 8: 338–342.
- NMTsz. = Kiss Gábor (főszerk.) (2019), Nagy magyar tájszótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- OklSz. = Zolnai Gyula – Szamota István (1902), Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest.
- RMG. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), Régi magyar glosszárium. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.33339/fuf.119705>
- Sárosi Zsófia (2003), Morfématörténet [Az ősmagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.3.5>
- SSA 1 = Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. <https://doi.org/10.3176/lu.1996.1.10>
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.3176/lu.1968.2.10>
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>
- UEW = Rédei Károly (Hrsg.) (1986–1989), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. Internetes változata: Uráli Etimológiai Adatbázis. <http://uralonet.nytud.hu/>

- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva. (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vörös Éva (2008), A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 85. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet – Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Zaicz Gábor (2006), Előszó. In: Zaicz Gábor (főszerk.), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 7–13.
<https://doi.org/10.2478/v10122-009-0014-x>
- КЭСКЯ = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. (ред.) (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Издательство наука, Москва.
<https://doi.org/10.3176/lu.1974.1.11>
- MaPyc = Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П. (1958), Мансийско-русский словарь. С лексическими параллелями из южно-мансийского (кондинского диалекта). Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР Ленинградское отделение, Ленинград.
- PMЭС = Щанкина, В. И. – Кочеваткин, А. М. – Мишина, С. А. (2011), Русско-мокшанско-эрзянский словарь. Поволжский центр культур финно-угорских народов, Саранск.
- СМРРМ = Ромбандеева, Е. И. – Кузакова, Е. А. (1982), Словарь мансийско-русский и русско-мансийский. Пособие для учащихся начальной школы. «Просвещение» Ленинградское отделение, Ленинград.
<https://doi.org/10.3176/lu.1984.2.18>
- ЭРВ = Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В. (ред.) (1993), Эрзянь-рузонь валкс / Эрзянско-русский словарь. Издательство Русский язык – Издательство Дигора, Москва. <https://doi.org/10.3176/lu.1994.4.13>